

1. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΛΤΕΩΣ ΚΑΙ Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Στην κοιλάδα του ποταμού Αλφειού, ανάμεσα στον Αλφειό και τον παραπόταμό του Κλάδεο, στους πρόποδες του Κρονίου λόφου, βρίσκεται το ιερό της Ολυμπίας, ένας από τους σημαντικότερους χώρους λατρείας του αρχαίου ελληνικού κόσμου, στον οποίο λατρευόταν κυρίως ο μεγαλύτερος θεός του δωδεκαθέου, ο Ολύμπιος Ζεύς. Ιδρυτής του ιερού θεωρούνταν ο Πέλοπας, που καταγόταν από τη Φρυγία και από τον οποίο πήρε το όνομά της ολόκληρη η χερσόνησος της Πελοποννήσου, που ως τότε λεγόταν Απία.

Ενδείξεις για εγκαταστάσεις στην περιοχή υπάρχουν από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ., πιο σαφείς όμως γίνονται στο πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας, στη Μεσοελλαδική περίοδο. Την εποχή αυτή φαίνεται ότι υπάρχει στην περιοχή του ιερού ένας οικισμός, ενώ από την ίδια εποχή προέρχονται και οι πρώτες, λιγοστές ωστόσο, ενδείξεις για λατρεία. Οι παλιότερες λατρευόμενες θεότητες είναι αρχέγονες, σχετιζόμενες με τη γονιμότητα και τη μαντική, όπως η Γη, η Θέμις, ο Κρόνος, η Ειλείθυια και ο Σωσίπολις. Η λατρεία τους συνεχίστηκε και στους ιστορικούς χρόνους από τους Έλληνες στους πρόποδες του Κρονίου λόφου. Ο μεσοελλαδικός αυτός οικισμός εγκαταλείπεται στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, στην αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου, όπως φανερώνει το παχύ στρώμα άμμου που μεσολαβεί ανάμεσα στα λείψανα των προϊστορικών χρόνων και το “μαύρο στρώμα” της Γεωμετρικής ελληνικής πλέον περιόδου. Η εγκατάλειψη αυτή οφείλεται σε πλημμύρα του ποταμού Κλάδεο αλλά πρέπει πιθανότατα να συνδέεται και με την κάθοδο των Αχαιών στην Πελοπόννησο.

Από τους Μυκηναϊκούς χρόνους δεν έχουμε μέχρι στιγμής ευρήματα στον χώρο του ιερού, αλλά έχουμε ενδείξεις για ύπαρξη ζωής στη γύρω περιοχή. Την εποχή αυτή πρέπει να ιδρύθηκε η πόλη Πίσα, ίσως στον γειτονικό λόφο Δρούβα, αλλά οι λατρείες στον χώρο του ιερού δεν σταμάτησαν. Αντίθετα μάλιστα φαίνεται ότι ο χώρος απέκτησε αποκλειστικά ιερή χρήση και ότι η Πίσα είχε την κυριαρχία σε αυτό και τους εκεί τελούμενους, αρχικά τοπικούς, αγώνες ανάμεσα σε αυτήν και τις γειτονικές της ή και άλλες πιο μακρινές πόλεις. Την περίοδο αυτή πρέπει να προστέθηκε και η λατρεία του ήρωα Πέλοπα και της Ιπποδάμειας στις ήδη υπάρχουσες.

Η κάθοδος των Δωριέων κατά τον 12^ο αι. π.Χ. αποτέλεσε μία τομή στην ιστορία της περιοχής. Τότε εγκαταστάθηκαν στην Ήλιδα Αιτωλοί με αρχηγό τον Όξυλο, ο οποίος ίδρυσε το κράτος των Ηλείων, που στο εξής θα συ-

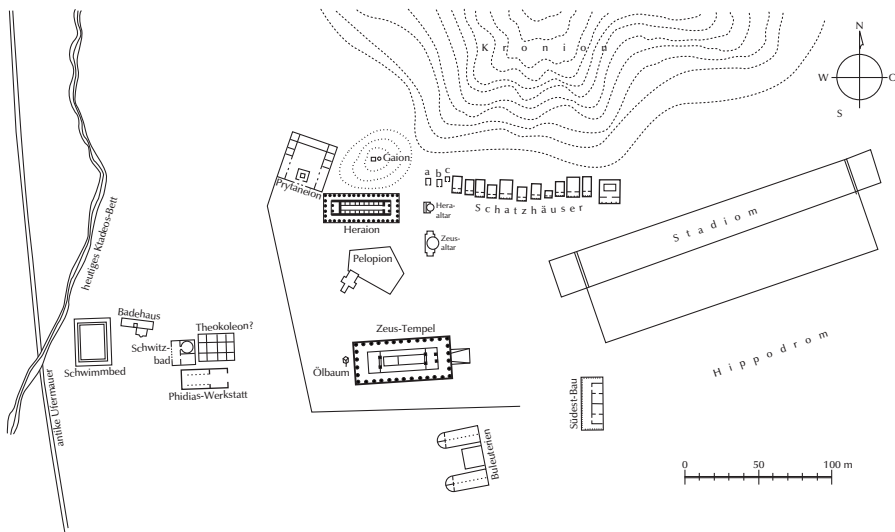
γκρουόταν με τους Πισάτες για τον έλεγχο της περιοχής. Οι νέοι κάτοικοι έφεραν μαζί τους και τους θεούς τους, η λατρεία των οποίων παραμέρισε τη λατρεία των ήδη υπαρχόντων θεών, χωρίς όμως να την εξαφανίσει. Με τον ερχομό των νέων κατοίκων ο Δίας, ο κύριος θεός των Δωριέων, έγινε και ο κύριος θεός του ιερού, μαζί με τη σύζυγό του Ήρα.

Τα κτίσματα που υπήρχαν αρχικά μέσα στο ιερό άλσος της Άλτεως ήταν λίγα και απλά. Η λατρεία επικεντρωνόταν στον Κρόνιο λόφο, όπου λατρευόταν ο Κρόνος, και στους πρόποδες του η Ρέα και η Γη, καθώς επίσης και στον τύμβο με το κενοτάφιο του Πέλοπα, το Πελόπιον. Ασφαλείς ενδείξεις για τη λατρεία στον Κρόνιο λόφο έχουμε από τον 12 αι. π.Χ. κ.ε., ενώ κάτω από το Πελόπιον των κλασικών χρόνων υπάρχει ταφικός τύμβος του τέλους της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ περιόδου. Αυτός ο τύμβος πρέπει να ήταν ορατός και στους ιστορικούς χρόνους πάνω από το στρώμα της άμμου από τον ποταμό που είχε κατακλύσει την περιοχή στη Μεσοελλαδική εποχή, και θα ερμηνεύτηκε από τους πρώτους Έλληνες ως το “σήμα Πέλοπος”, γι’ αυτό και ίδρυσαν εκεί τη λατρεία του ήρωα. Από την πρόωμη, Μυκηναϊκή πιθανόν, εποχή πρέπει να τελούνταν και αγώνες αρματοδρομίας προς τιμήν του Πέλοπα. Το έτος 776 π.Χ. κατά την παράδοση ή στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, ο βασιλιάς της Ήλιδος Ίφιτος αναδιοργάνωσε τους αγώνες, που από τότε έγιναν πεντητηρικοί, δηλαδή τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια, και κατά τη διάρκειά τους επικρατούσε εκχειρία μεταξύ των πόλεων-κρατών. Από την εποχή αυτή πλέον ιδρυτής των αγώνων θεωρούνταν ο Ηρακλής, ενώ από τώρα και στο εξής οι αγώνες τελούνται προς τιμήν του Δία, του νέου κυρίου του ιερού. Από το έτος 776 π.Χ. πάντως έχουμε και καταλόγους των ολυμπιονικών, οι οποίοι αρχικά φαίνεται ότι κατάγονταν από την Ήλιδα, την Αχαΐα και τη Μεσσηνία, σιγά-σιγά όμως αυξάνονταν οι πόλεις που συμμετείχαν και γύρω στο 600 π.Χ. περίπου η συμμετοχή ήταν πανελλήνια, με υπεροχή του δωρικού στοιχείου.

Με την πάροδο των αιώνων και την αυξανόμενη σημασία του ιερού και των αγώνων που τελούνταν σ’ αυτό πολλαπλασιάζονταν και τα κτίσματα μέσα στο τέμενος και τον 7^ο αι. π.Χ. κτίστηκε ο ναός της Ήρας. Μετά από την καθιέρωση δημοκρατικού πολιτεύματος γύρω στο 471 π.Χ. και την ίδρυση με συνοικισμό της πρωτεύουσας Ήλιδας, οι Ηλείοι αναμόρφωσαν το ιερό και αναδιοργάνωσαν τους αγώνες. Τότε αποφάσισαν να κτίσουν και ναό για τον Δία, αφού είχαν αποκτήσει αρκετό πλούτο μετά τη νίκη τους εναντίον των πόλεων της Τριφυλίας και της Πισατίας και τη λεηλασία τους, που τους απέ-

φερε αρκετό πλούτο (Παυσανίας V, 10, 2. Ηρόδοτος IV, 148, 4). Ο ναός είχε τελειώσει ήδη το 456 π.Χ., γιατί αναφέρεται ότι οι Λακεδαιμόνιοι μετά τη νίκη της Τανάγρας έστησαν μια χρυσή ασπίδα κάτω από το κεντρικό ακρωτήριο του ναού (Παυσανίας V, 10, 4).

Αυτός ο ναός του Διός θα αποτελούσε στο εξής έναν από τους πιο σημαντικούς ναούς του ελληνικού κόσμου, τόσο εξαιτίας της θρησκευτικής του σημασίας όσο και εξαιτίας των αγώνων που τελούνταν στο ιερό.

Σχ. 1. Κάτοψη της Άλτεως στον 5ο αι. π.Χ. H. V. Herrmann, *Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte* (1972) εικ. 111.

2. Ο ΝΑΟΣ

Ο ναός του Διός δεν βρίσκεται στο κέντρο αλλά στο νοτιοδυτικό τμήμα της Άλτεως (Σχ. 1), γιατί όταν κτίστηκε υπήρχαν ήδη το Πελόπιον και ο αρχαϊκός ναός της Ήρας. Αυτό είχε ως συνέπεια ο βωμός του, που επίσης προϋπήρχε και σύμφωνα με την παράδοση είχε δημιουργηθεί από την τέφρα των θυσιών, να μη βρίσκεται στον άξονά του. Έτσι, για την κατασκευή του ναού πήραν ως σημείο αναφοράς την ιερή ελιά, που βρισκόταν στο νότιο τμήμα της Άλτεως και ο βωμός του παρέμεινε βόρεια του ναού και ανατολικά του Πελοπίου.

Αρχιτέκτονας του ναού ήταν ο Ηλίας ο Ηλείος (Παυσανίας V, 10, 3). Ο

ναός ήταν δωρικού ρυθμού περίπτερος, με 6×13 κίονες, ενώ ο πρόναος και ο οπισθόδομος ήταν δίστυλοι εν παραστάσι. Ο ναός υψωνόταν πάνω σε θεμελίωση ύψους περίπου τριών μέτρων, που δημιουργήθηκε για να εξισορροπηθεί η κλίση του εδάφους στην περιοχή. Το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένος είναι ο ντόπιος κογχυλιάτης ασβεστόλιθος, ο οποίος είχε επικαλυφθεί με λευκό μαρμαροκονίαμα ώστε να δίνεται η εντύπωση του μαρμάρου. Από μάρμαρο της Πάρου ήταν κατασκευασμένα μόνο τα γλυπτά των αετωμάτων, οι μετόπες πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο καθώς επίσης και η κεράμωση, ενώ ορισμένες νεότερες επισκευές στο δυτικό αέτωμα έγιναν από πεντελικό μάρμαρο.

Το κρηπίδωμα του ναού ήταν τριβαθμιδωτό, και οι δύο πρώτες βαθμίδες του είχαν ύψος 0,48 μ. ενώ η τρίτη 0,56 μ., ήταν δηλαδή πολύ υψηλότερες από μία κανονική βαθμίδα. Όμως η πρόσβαση στον στυλοβάτη γινόταν μέσω ενός επικλινούς επιπέδου στην ανατολική πλευρά, που ήταν και η κύρια όψη του ναού. Όλες οι διαστάσεις του ναού είναι υπολογισμένες με βάση το μεταξόνιο, που αποτελεί τον εμβάτη και είναι ίσο με 16 δωρικούς πόδες μήκους 0,327 μ., δηλ. 5,22 μ. Οι διαστάσεις του ναού δηλ. είναι πολλαπλάσια ή υποπολλαπλάσια αυτού του εμβάτη. Το πλάτος του στυλοβάτη είναι 27,65 μ. και το μήκος του 64,12 μ. Το περὶ απέχει από τον ναό στις μακρές πλευρές 6,22 μ. και στις στενές 3,24 μ. Το ύψος των κίωνων υπολογίζεται σε 10,51 μ. περίπου, με κάτω διάμετρο στις μακρές πλευρές 2,231 μ. και στις στενές 2,256 μ. και άνω διάμετρο στις μακρές πλευρές 1,685 μ. και στις στενές 1,78 μ. Παρουσιάζουν δηλαδή οι κίονες μείωση, υπήρχε όμως και μία μικρή διαφορά ανάμεσα στους κίονες των μακρών πλευρών από εκείνους των στενών. Μικρή διαφορά υπήρχε και στα μεταξόνια, τα οποία στα μέτωπα ήταν 5,22 μ., ενώ στις μακρές πλευρές 5,215 μ., στην ανατολική και τη δυτική γωνία 4,78 μ. και στη βόρεια και νότια 4,745 μ. Όλες αυτές οι αποκλίσεις οφείλονται στις οπτικές διορθώσεις που μετέβαλλαν τον αρχαίο ελληνικό ναό σε ένα ζωντανό δημιουργήμα με ρυθμό και κίνηση, όπως ήταν δηλαδή τα έργα της γλυπτικής.

Οι κίονες επιστέφονταν με δωρικά κιονόκρανα πλάτους 2,65 μ., πάνω από τα οποία υπήρχε το τριταινωτό επιστύλιο, ύψους 1,77 μ., και πάνω από αυτό η δωρική ζωφόρος, ύψους 1,74 μ. Η ζωφόρος στο περὶ ήταν ακόσμητη, δηλαδή οι μετόπες δεν έφεραν γλυπτό διάκοσμο. Στη ρωμαϊκή περίοδο όμως ο Λ. Μόμμιος τοποθέτησε δέκα επίχρυσες ασπίδες στις μετόπες της ανατολικής πλευράς και έντεκα ακόμη στις μετόπες της δυτικής. Μετά τη ζωφόρο ακολουθούσε το γείσο, που προεξείχε κατά 0,84 μ. προστατεύοντας τη ζωφόρο

από τη βροχή, και τέλος το αέτωμα. Το μέγιστο ύψος του αετώματος ήταν περίπου 3,44 μ. και το μήκος του 26,40 μ., δηλαδή 80 πόδες. Έφερε γλυπτό διάκοσμο και στις δύο πλευρές, την ανατολική και τη δυτική, από τον οποίο έχει σωθεί το μεγαλύτερο μέρος. Πρόκειται για έργα ολόγλυφα που πατούσαν σε έναν χώρο πλάτους 1,01 μ. στα ανατολικά και 0,90 μ. στα δυτικά, ο οποίος αποτελούσε τη βάση του κάθε αετώματος. Τα αετώματα προστατεύονταν από το καταέτιο γείσο και τη σίμη, η οποία έφερε γραπτό διάκοσμο. Στις μακρές πλευρές η σίμη έφερε υδρορροές σε μορφή λεοντοκεφαλών. Από αυτές έχουν σωθεί πάνω από 102 και στυλιστικά ανήκουν σε διάφορες εποχές, γεγονός που δηλώνει τις συνεχείς επισκευές που υφίστατο ο ναός κατά τη διάρκεια της μακροαίωσης λειτουργίας του. Στις γωνίες των αετωμάτων, τέλος, υπήρχαν τα ακρωτήρια, τρίποδες στις δύο γωνίες της βάσης του τριγώνου και Νίκες στο κεντρικό. Το συνολικό ύψος του ναού, χωρίς τη σίμη και τα ακρωτήρια, ήταν 20 μ.

Ο σηκός είχε διαστάσεις 48×114 πόδες, ενώ ο κυρίως ναός 40×88 πόδες, δηλαδή 13,06×28,74 μ. Πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο, που ήταν όμοιοι σε μέγεθος, υπήρχε ανάγλυφη δωρική ζωφόρος. Στις δώδεκα συνολικά μετόπες, που σώζονται έως σήμερα, εικονίζονται οι άθλοι του Ηρακλή. Από τον πρόναο έμπαινε κανείς στον κυρίως ναό μέσω μίας θύρας πλάτους 5 μ. Στο εσωτερικό του ναού υπήρχαν δύο δίτονες κιονοστοιχίες με 7 κίονες η καθεμία. Οι κιονοστοιχίες αυτές διαιρούν το ναό σε τρία κλίτη, από τα οποία τα δύο πλάγια έχουν πλάτος 3,27 μ., δηλαδή 10 πόδες, συμπεριλαμβανομένου και του στυλοβάτη, ενώ το κεντρικό έχει πλάτος 6,53 μ., δηλαδή 20 πόδες. Η κάτω διάμετρος των κίωνων της κάτω σειράς ήταν 1,50 μ. και το μετακίονιο 3,50 μ.

Στο κεντρικό κλίτος, που ήταν διπλάσιο από τα πλάγια, ήταν στημένο το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία, έργο του Αθηναίου γλύπτη Φειδία. Το βάθρο του είχε διαστάσεις 6,52×9,93 μ., δηλαδή 20×30 πόδες. Ο Ζεύς εικονιζόταν ένθρονος, με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και αγαλμάτιο Νίκης στο δεξί. Το συνολικό ύψος του αγάλματος ήταν περίπου 12 μ. και το κεφάλι του Δία σχεδόν ακουμπούσε στην οροφή. Το μέγεθός του ήταν τέτοιο, ώστε αναφέρεται πως αν ο Δίας σηκωνόταν από το θρόνο του θα σήκωνε και την οροφή του ναού (Στράβων, VIII, 353). Μπροστά από τη βάση του αγάλματος υπήρχε μία τετράγωνη βάθυνση, διαστάσεων 6,54×6,40 μ., στρωμένη με πλάκες από μαύρο ελευσινιακό λίθο. Εδώ κατά τον Πausανία (V, 11,10) μαζευόταν το λάδι μετά τον καθαρισμό του χρυσελεφάντινου αγάλματος.

Ο ναός του Διός, ο σημαντικότερος του ιερού της Ολυμπίας, υπέστη σοβαρές ζημιές στον 4^ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα το 373 π.Χ., κυρίως στην ανατολική του πρόσοψη. Αυτή ήταν που δέχτηκε και εκτεταμένες επισκευές, ενώ τμήματά της χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στη στοά της Ηχούς. Επισκευές υπέστη ο ναός και σε άλλες εποχές, έως την καταστροφή του από σεισμό το 522 ή το 551 μ.Χ. Μετά από αυτή την τελική καταστροφή πολλά από τα θραύσματα του ναού επαναχρησιμοποιήθηκαν καθώς εντοιχίστηκαν σε οικοδομήματα του νεότερου οικισμού που κατέλαβε τη θέση του αρχαίου ιερού.

3. Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

α) Γενικά

Με γλυπτά ήταν κοσμημένα, όπως αναφέραμε, τα αετώματα του ναού και οι μετόπες του προνάου και του οπισθοδόμου. Το μάρμαρό τους ήταν παριανό, εκτός από κάποιες επισκευές στο δυτικό αέτωμα που είναι από πεντελικό μάρμαρο. Όπως και όλος ο θριγκός έτσι και τα γλυπτά έφεραν χρώματα, πιθανόν κυανό και ερυθρό, ενώ για την ανθρώπινη σάρκα χρησιμοποιούνταν ανοικτό και καστανό χρώμα, για τη γυναικεία και την ανδρική αντίστοιχα. Χρωματισμένες ήταν επίσης η ίριδα και η κόρη, ενώ κάποιες λεπτομέρειες, ιδίως στην επιφάνεια της κόμης, δεν είχαν λαξευτεί, αλλά είχαν αποδοθεί μόνο με χρώμα. Αυτό συναντάται συχνότερα στις μετόπες από ό,τι στα αετώματα γιατί σε αυτές, που βρίσκονταν στο εσωτερικό του περσού όπου δεν υπήρχε αρκετό φως, οι λεπτομέρειες ήταν απαραίτητο να τονιστούν. Επιπλέον υπήρχαν και τμήματα χάλκινα, όπως όπλα και τέθριππα, που σήμερα έχουν χαθεί.

Για τον καλλιτέχνη ή τους καλλιτέχνες των αετωμάτων, που αποτελούν το σημαντικότερο σύνολο γλυπτών του αυστηρού ρυθμού που έχει σωθεί, δεν υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα. Το κείμενο του Πausανία (V, 10, 8) είναι παραπλανητικό, γιατί ο περιηγητής αναφέρει ότι το ανατολικό αέτωμα ήταν έργο του Παιωνίου από τη Μένδη της Χαλκιδικής, ενώ το δυτικό έργο του Αλκαμένη του Αθηναίου. Η πληροφορία αυτή όμως δεν μπορεί να είναι σωστή, γιατί το στυλ των γλυπτών δεν είναι σύμφωνο με των καλλιτεχνών αυτών, των οποίων άλλωστε η δράση τοποθετείται αρκετά χρόνια μετά την κατασκευή του ναού. Η απόδοση από τον Πausανία των αετωμάτων στους δύο αυτούς καλλιτέχνες οφείλεται πιθανόν στη διάθεση να αποδοθούν τα τόσο φημισμένα αυτά γλυπτά σε κάποιον φημισμένο γλύπτη. Έτσι οι μελετητές βασι-